

УДК 007:304:655

Ярослава Прихода,

доцент кафедри видавничої справи та редагування
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Видавнича і мовна культура шкільних підручників

У гносеологічному розумінні між Біблією і підручником немає особливої різниці. І в першому, і в другому випадку той, хто читає, довіряє тексту, вірить у повідомлення, яке він несе.

Юрій Кузнецов

Розглянуто шкільні підручники як важливий сегмент соціальної комунікації. Проаналізовано їхню мовну та видавничу культуру. Виявлено позитивні й негативні елементи у навчальних текстах, запропоновано деякі стратегії їхнього редакторського опрацювання.

Ключові слова: соціальні комунікації, підручник, редактор, мовна культура, видавнича культура.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в системі соціальних комунікацій навчальна література, зокрема підручники, є важливим каналом передавання інформації від одного покоління до іншого. Цей канал виконує серед інших функцію впливу на свідомість і поведінку учнів, студентів, формує мовну особистість, виховує самосвідомість, загальнокультурні компетенції тощо.

У незалежній Україні зроблено чимало для створення підручників нового покоління. Шкільні підручники містять сучасні дидактичні елементи, національну компоненту (особливо це стосується підручників зі стислих наук), наповнені глибоким змістом, добре ілюстровані. Їхні тексти загалом відповідають покладеним на них функціям: будити позитивне зацікавлення знаннями, давати їх у доступній до засвоєння формі. Автори підручників ефективно (є гарні зразки, які треба вивчати і популяризувати) застосовують науково-популярний підстиль для розмови з учнями, зокрема такі його елементи, як експресивність і суб'єктивність мови, її конкретність та образність, доступність, виразність, динамічність, стимулятивність, діалогічність, інформаційну сесундарність.

Якщо порівнювати підручники середини 90-х років минулого століття і сучасні, то прогрес очевидний. Посилилась і відповідальність за підручники. У них, а всі вони відібрані на конкурсній основі, зазначено не тільки рецензентів, а й відповідальних від Міністерства освіти і науки, молоді та спорту. За такої багатовідповідальності підручники мали б бути бездоганними. Утім, зазначимо, що такими вони не є.

Якість підручників — справа державної ваги. Створення нових і вдосконалення нинішніх вимагає тісної співпраці педагогів, психологів, авторів, редакторів, видавців. Однією з найслабших ланок якості підручників є мовна культура.

Мета цієї статті — зосередити увагу на мовній та видавничій культурі підручника як одній з найважливіших компетенцій редактора навчальної літератури. Об'єктом нашого дослідження були шкільні підручники 2004—2010 років випуску для різних класів, з різних дисциплін і різних видавництв. Ми не називаємо їх, бо нам важливо передусім виявити загальні позитивні тенденції, типові хиби сучасного підручникотворення, вивчити мовну та видавничу культуру.

Передусім з'ясуємо, що таке підручник, яка його вага в житті людини. Дослідник філософії підручника Ю. Кузне-

цов зазначає, що підручник — наймасовіша в світі книга, яку найглибше прочитують і яка є найбільш значущою для людини, що в соціально-психологічному значенні підручник (якщо розуміти під цим поняттям усю сукупність підручників, що супроводжують людину протягом усього її життя) є авторитетом — духовною опорою, на яку переноситься роль учителя, батька (на якомусь етапі життя — і найвищого авторитету) [4, с. 14]. Тому "підручник не передбачає критики того, хто його читає. Навпаки — тільки запам'ятовування та заучування".

Щоб зрозуміти, скільки людей "запам'ятовують, заучують" і не піддають сумніву те, що написано в підручниках, звернімося до цифр. Навчальні та методичні видання в Україні з року в рік посідають перше місце серед усіх видів літератури за кількістю назв. Серед лідерів з випуску видань для загальноосвітньої школи за тиражами — "Генеза" (Київ) — 3,6 млн пр., "Ранок" (Харків) — 3,1 млн пр., "Освіта" (Київ) — 1,7 млн пр., "Грамота" (Київ) — 1,2 млн пр." [1, с. 232]. Як видно з накладів, навчальні видання — потужний сегмент соціальної комунікації, і його якість потребує належної уваги видавців, редакторів і, звичайно, науковців.

Проблеми українського підручникотворення активно обговорюють педагоги, психологи, методисти. Про це написано чимало наукових праць, зорганізовано багато семінарів, конференцій. Грунтовним і дуже перспективним був науково-педагогічний журнал "Підручник XXI століття" (2003. № 1—4), який, на жаль, уже не виходить. Науковці ретельно досліджують змістове, методичне, педагогічне наповнення підручників. Однак у науковій літературі мало аналізу редакторського та видавничого досвіду. Об'єктом докладного вивчення ще не стала видавнича і мовна культура навчальних видань. Так чи так видавничі й редакторські аспекти шкільних підручників обговорюють у своїх працях Р. Арцишевський, О. Савченко, Л. Денисенко, О. Ляшенко. На доконечності дослідження текстів навчальної літератури і випрацювання редакторських стратегій наголошує Н. Зелінська, роботу редактора над творами навчальної літератури аналізує П. Майданченко. Комплексного дослідження мовної та видавничої культури шкільних підручників, ефективної методики їхнього редагування ще нема (чи, точніше, вже нема, попередній досвід втрачено, нового не набуто). Це нагальна потреба, особливо в контексті появи нового виду

підручника — електронного і, звичайно, вишколу фахівців — редакторів та видавців.

Зауважмо, що навчальні видання, передусім шкільні підручники, є потужним чинником, який впливає на формування мовної особистості — узагальненого образу носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди. Ми аналізували підручники (паперові) для різних ступенів загальноосвітньої школи: для початкової, середньої, старшої. І в кожному виявили загальні проблеми, які стосуються видавничої та мовної культури.

У шкільних підручниках багато штамів, канцеляризмів, радянizmів, лексико-семантичних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних помилок. Подані нижче приклади засвідчують низький мовний рівень книжок, з яких навчаються діти.

До прикладу: *таким чином (так, отже), аналогічним чином (аналогічно), співробітництво (співпраця), управляти (керувати), викликані (спричинені), продавщиця (продавчиня), книжковий магазин (книгарня), взяли здачу (решту), даний текст (цей текст), способи добування (видобування), протиріччя (суперечності), за наступними пунктами (за такими пунктами), дорівнює нулю (нулеві); охарактеризуйте (схарактеризуйте), відредагуйте (зредагуйте); держави Прибалтики (треба Балтії); навчалися діти грамоті, молитвам, церковному співу (навчалися грамоти, молитов, церковного співу); вченими встановлені (вчені встановили); археологами виявлені (археологи виявили); важливу роль продовжувало відігравати мисливство (важливим було мисливство); написані ним твори (твори, які він написав); проведіть конкурс на кращого знавця прислів'їв (...конкурс на найкращого знавця...); премія за кращі дитячі книжки носить ім'я датського казкаря (премія за найкращі книжки має ім'я датського казкаря, або названа іменем...). Або у поясненні слів: форвард — нападаючий (нападник); має слушність — тут правий (має рацію, його правда).*

Проблемою є й уживання паронімів: *зумовити/обумовити, пошмика/усмишка, прочитай/перечитай, познайомитись/ознайомитись; чим обумовлювались релігійні уявлення трипільців — чим були зумовлені...; пошмихлися всіма промінями..., мило пошмихнулася — усміхлися..., ...усміхнулася; перечитай текст — прочитай текст тощо.*

Частотність таких порушень, як не прикро, зростає, зокрема, і в підручниках з української мови та літератури.

До прикладу, у підручнику з української мови для 10 класу (2009 рік випуску) читаємо: *кращий спосіб зберегти пам'ять про добрі справи — повторювати їх (найкращий); проведіть у класі конкурс на кращого відгадувача загадок; особливу увагу слід приділяти (треба зосереджувати); як ви вважаєте, чи потрібно виступаючому спостерігати за виразом обличчя; найбільш яскраві враження; з першими азами цієї гри його познайомив тато; який тон, інтонацію потрібно вибрати, щоб викликати інтерес до змісту виступу; основне правило виступаючого; з'ясуйте причини розходжень; визначивши свою особисту участь; на території Закарпаття знаходиться 32 озера; перерахуйте засоби; уявіть себе членом наукової групи лексикографів, яка займається укладанням словників; перечитай текст Вітиного твору (прочитай текст Вітиного твору) (читанка); та не судилося всім бажаним потрапити цього вечора на виставу; випишіть застарілі слова, мотивуйте приналежність їх до архаїзмів.*

Такий рівень мовної культури підручників не може, звичайно, сформувати гідної мовної особистості.

Проблемою у підручниках є й написання іноземних імен, прізвищ (Вільям/Уільям, Чарльз/Чарлз, Галілео Галілей/Галілео Галілей, Гете/Гете). Ця проблема не розв'язана, але автори, редактори, видавці шкільних підручників мають пильно стежити за тим, щоб хоча б в одному видавництві не було різнонаписання (та й варто передавати назви безпосередньо з мови оригіналу, а не за посередництвом інших мов).

Автори підручників подекуди добирають немилозвучні, неритмічні тексти, особливо це стосується перероблених текстів із позначками *За... або З газети*. Наприклад, в одному з підручників української мови вміщено текст про розвідників *За Б. Полевим*. Як відомо, Б. Полевой не писав українською, а вміщений переклад треба було належно зредагувати.

Пильної редакторської уваги потребують тексти в підручниках для молодшої школи. Впадає в око різнонаписання (навіть штучне конструювання) біографічних відомостей про письменників у читанках для молодших класів. Тут помітні щонайменше три проблеми: незбалансованість інформації про письменника, поетизація села і брак урбаністичних описів, порушення норм літературної мови. Загалом підручники для молодшої школи потрібно дуже уважно прочитати ще й щодо гендерних аспектів.

У підручниках для старших класів на рівні одного класу виявляємо розбіжності в навчальній і виховній функціях підручника. Наприклад, у підручнику з української мови діти вивчають конкретні правила, опановують зразки мовної культури, а в підручниках з інших предметів — грубі порушення правил. Частотність деяких помилок настільки висока, що можна вважати їх нормою.

Окрема проблема редакторської уваги у підручниках — "Запитання та завдання". Йдеться і про їх композиційні аспекти, відповідність текстові, чіткість формулювання, і про грамотність. Навчальні завдання як компонент сучасного підручника досліджують науковці, їхні набутки мають реалізовувати на практиці видавці. Запитання в текстах подекуди настільки нечітко сформульовані, що дитині важко зрозуміти їхню суть, до того ж, вони належно не зредаговані. Наприклад:

Що ви можете сказати про внесок у розвиток театру корифеїв родини Тобілевичів? (Який внесок зробила ...родина Тобілевичів у розвиток театру?)

Чому висловлена в ньому теза піддається сумніву деякими із наших сучасників? (Чому цю тезу піддають сумніву деякі наші сучасники? або Чому в цій тезі сумніваються деякі наші сучасники?); У чому полягає суть даної проблеми? (У чому суть цієї проблеми?)

Невисокий рівень і власне видавничої культури підручників: невдалі композиція, верстання, шрифтові виокремлення, неякісний і неінформативний ілюстративний ряд. Не дотримано також і вимог щодо скорочення слів (*грн. млн. — грн, млн*), наросування (*70-і—90-і роки — 70—90-ті роки, 30—40-ві роки — 30-ті—40-ві роки*), *2-а половина, (друга половина, або 2-га половина), I рівень, II рівень, III рівень (рівень 1, рівень 2, або перший рівень, другий рівень)*, часто трапляються неправильні переноси, висячі рядки тощо.

Це децима помилок, які не мали б потрапити до шкільних підручників. Ми не ставимо своїм завданням аналізувати тут усі помилки. Наводимо їх тільки тому, щоб привернути увагу видавців, редакторів до мовної культури підручників, і, отже, проблем збереження української мови як духовної основи української культури та української ментальності. Низький рівень мовної культури підручників, всієї навчальної літератури руйнує фундамент національних смислів, звужує національний комунікативний простір, загальмовує його розвиток. Відповідно у пам'ять наступних поколінь перейдуть інші смисли, інші коди, інші цінності. Ми свідомі того, що у видавничій та редакторській практиці є багато суб'єктивних чинників: час, "так було в усіх попередніх підручниках", "так усі кажуть", "титолований автор, який не погоджується" тощо. Утім соціальна відповідальність видавця, редактора має бути вищою від цих чинників. Видавництво навчальної літератури — це інституція підвищеної соціальної відповідальності. Українська мова навчальної літератури створює навчальний дискурс. Від якості цього дискурсу залежить успіх навчальних та виховних фун-

кцій підручника. Дбати про розбудову українського навчального дискурсу зобов'язані автори, видавці й редактори, адже вони передусім належать до категорії гарантів літературної норми, видавничого стандарту.

Працюючи з текстом підручника для того чи того класу, редакторів важливо ознайомитись з підручниками з інших дисциплін і з'ясувати, чи нема там порушень тих правил і норм, які є предметом вивчення у підручнику з мови. Потрібно також і по горизонталі, і по вертикалі перевірити прізвища, імена, терміни (вони можуть повторюватись в інших підручниках, але з різним написанням, тлумаченням тощо). Проблема ця дуже тонка, оскільки правописна система в нас не зовсім впорядкована, це стосується, зокрема, написання іншомовних слів, термінів, понять тощо. Деякі автори, редактори, видавництва залишаються на позиціях давнішого періоду, інші ж застосовують новаторські стратегії. До прикладу, у підручнику з фізики для 7-го класу у зверненні "До вчителя" зазначено: "Протягом останніх років українська фахова мова активно розвивалася, внаслідок чого науково-технічна термінологія дещо змінилася. У підручнику дотримано правил українського наукового стилю згідно з національними стандартами України (ДСТУ 3966—2000 та ДСТУ 1.5:2003) і використано сучасні фізичні та математичні терміни...". Однак до цього стандарту звертаються не всі автори та редактори.

На окрему увагу заслуговує проблема імені. Знаємо, що під іменем розуміють: прізвище, ім'я, по батькові, псевдонім, ініціали і прізвище, повне ім'я і прізвище. Отже, можемо вибирати один із цих варіантів. На практиці ж найчастіше маємо ініціали і прізвище на обкладинці, а всередині тексту — різнобій. У текстах вказано повне ім'я і прізвище іноземних письменників і науковців, а ім'я українських подано ініціалом або без імені — тільки прізвище. Зауважмо, що, читаючи повне ім'я і прізвище, учень запам'ятовує ім'я науковця, письменника, ідентифікує його. Вважаємо, що і на обкладинках, і в текстах варто уживати повне ім'я і прізвище. Зашифрування особи в ініціалах — не найкраща традиція, і її треба позбуватись.

Редактор навчальної літератури має стежити за науковими працями педагогів, методистів, психологів, мовознавців, застосовувати на практиці їхні набутки. Від редактора і видавця залежить мовна і видавнича культура шкільних підручників. Вони мають пам'ятати, як наголошує В. Теремко, що непрофесійний, несамовимогливий підхід працює проти автора, шкодить книзі як суспільному феномену і товару, авторитету видавництва, спричиняє некритичне ставлення до низькопробних видань, деградацію суспільного середовища [5, с. 9—11].

Робота редактора з текстами шкільних підручників вимагає від нього передусім високої мовної культури, мовного смаку, відчуття тексту, розуміння важливості підручника. Цього має навчитись майбутній редактор в університеті. Слушно пише Р. Арцишевський, що "підготовка (редакторів. — Я. П.) вимагає, окрім усього іншого, їх ознайомлення з теорією і методикою сучасного підручника, а це потребує розробки, обговорення і включення до навчальних планів різних спеціальностей відповідних предметів і курсів, концепції і курсів, знання шкільної програми" [3, с. 26].

Погоджуємось з думкою й О. Чередниченка, який вважає, що мусимо також посилити кваліфікаційні вимоги до всіх, хто має бути гарантом літературної норми, особливо до вчителів шкіл, викладачів вищих навчальних закладів і жур-

налістів, організувати для них періодичне мовне тестування [6, с. 33].

Видавець і редактор як гаранти літературної норми, видавничого стандарту несуть соціальну відповідальність не тільки за культуру книги, а й за культуру суспільства.

У цьому контексті актуальним є ширше фахове обговорення видавничих і редакторських проблем шкільних підручників, випрацювання ефективного алгоритму роботи з навчальним текстом. Щоб кожний наступний підручник був кращим, досконалішим, потрібно збирати позитивний і негативний матеріал, аналізувати, осмислювати його, пропонувати до розповсюдження найкращі зразки, а невдалі вилучати.

Отже, аналіз шкільних підручників дає підстави говорити про блок проблем, над розв'язанням яких потрібно працювати комплексно й інтегративно. Це і вишкіл редакторів, видавців, авторів, формування їхньої високої соціальної відповідальності, створення єдиного науково-інформаційного простору для авторів, рецензентів та редакторів на базі провідних видавництв і кафедр видавничої справи та редагування, наприклад. Варто, і вважаємо це перспективним, організувати семінари, тренінги, літні/зимові школи тощо. На часі також створення програм післядипломної освіти.

Проблеми мовної та видавничої культури підручників мають бути об'єктом наукового дослідження. Докладний аналіз шкільних підручників (горизонтальний і вертикальний на рівні навчальної програми, на рівні кожної науки зокрема) сприятиме поліпшенню їх якості та ефективності в майбутньому. Така робота доконечна і в контексті перевидання паперових підручників і створення електронних. Зауважмо, що електронні підручники ще більше потребують (і потребуватимуть) фахового опрацювання. Тільки тоді ми зможемо створити підручник такий, щоб учень, прочитавши його, повірив йому і хотів знати більше.

Список використаної літератури

1. *Афонін О. В.* Українська книга в контексті світового книговидання / О. В. Афонін, М. І. Сенченко. — К. : Кн. палата України імені Івана Федорова, 2009. — 278 с.
2. *Генденштейн Л. Е.* Фізика : підручник. 7 клас / Л. Е. Генденштейн. — Х. : Гімназія, 2007. — 256 с.
3. *Арцишевський Р.* Підручник учора, сьогодні, завтра / Арцишевський Роман // Підручник XXI століття. — 2003. — № 1/4. — С. 22—30.
4. *Кузнецов Ю.* Філософія підручника / Юрій Кузнецов // Підручник XXI століття. — 2003. — № 1/4. — С. 14—21.
5. *Теремко В.* Філософсько-економічні виміри буттєвості книги / Василь Теремко // Вісник Книжкової палати. — 2010. — № 9. — С. 9—11.
6. *Чередниченко О.* Про мову і переклад / Олександр Чередниченко. — К. : Либідь, 2007. — 248 с.

Рассмотрены школьные учебники как важный сегмент социальной коммуникации. Проанализированы их языковая и издательская культура, выявлены положительные и отрицательные элементы в учебных текстах, а также стратегии их редакторской обработки.

School textbooks as important segment of social communication are considered. The language and publishing culture of school textbooks are analyzed: Positive and negative elements in educational texts are found out. Some strategies of the editorial working of school text-books are approved.

Надійшла в редакцію 4 квітня 2011 року